

Кәлелқанұлы Н.,

Орталық Ұлттар университетінің оқытушысы, PhD докторы,
Пекин, Қытай, e-mail: nurbahan@163.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕРІ

Қазақ ұлтының көшпелі тұрмысы – ауыз әдебиетінің қалыптасуы, дамуы және гүлденуіне айрықша рөл атқарған ауызша дәстүрдің өсіп-өнген топырағы һәм қисса айту өнерінің көркеюінің тіке себебі. Араб-парсы әдебиеті бұл өнердің мазмұны мен формасын зерттей отырып, осының негізінде өзіндік ерекшелікке ие қазақ жыршылық өнері қалыптасты. Қазақтың жыршылық өнері қазақ ұлтының тарихымен, мәдениетімен, тілімен, ділімен, тұрмыс-салтымен біте қайнасқан. Қазақ халқының жыршылық өнерін батырлар жыры, тарихи дастандар, лиро-эпостық, ғашықтық жырлар мен аңыз әңгімелер құрайды. Қазақ халқының жыршылық өнерінің бір бөлшегін араб-парсы және шағатай тілдерінде жазылған «Жүсіп-Зілиқа», «Хұсырау-Шырын», «Ләйлі-Мәжінүн», «Мың бір түн», «Шаһнама» сияқты ғашықтық жырлар құрайды. Бұл хисса дастандар қазақ тілінде жыр формасында жырланып, түрлі кезеңдерде хатқа түсті.

Түйін сөздер: жыршылық өнер, дастандар, қисса, эпос, тарихи дастандар, ғашықтық жырлар.

Kalelkhanuly N.,

PhD, teacher at Minzu University of China,
Beijing, China, e-mail: nurbahan@163.com

Kazakh oral epic singing art

Kazakh prairie nomadic life has played a vital role for the formation development and prosperity of ethnic oral tradition, it is the survival of the soil to the tradition, and directly prompted the prosperity of Kazakh epic singing art. Arab-Persian literature enriched the contents and forms of the art, eventually took shape the Kazakh characteristics of epic singing art. The composition of the Kazakh folk art of narrative includes eulogizing epics about the heroism of the batyrs, historical epics, lyric-epic works and epics glorifying love and courage. Kazakh fairytale art is closely intertwined with the history of the Kazakh people, its culture, language, mentality and way of life. An integral part of Kazakh folk art is such works about love as «Yusuf-Zliha», «Khusrau and Chirin», «Thousand and One Nights», «Shahnama» written in Arabic-Persian and Chagatai. These herseswere distributed orally and were translated into written form at different periods. Keywords: narrative art, poems, hissa, epic, historical poems, tales of love.

Key words: singing art; dastan; kyssa; epos; historical poem; romance

Келекканулы Н.,

преподаватель Центрального университета малых наций, доктор PhD,
Пекин, Китай, e-mail: nurbahan@163.com

Сказительское искусство казахского народа

Кочевой быт казахского народа – следствие и причина появления, распространения и процветания устной народной литературы, почва развития культуры чтения хиссы. Арабско-персидская литература глубоко изучала содержание и форму этого направления, на основе которого появилось казахское народное сказительское искусство. В состав Казахского народного сказительского искусства входят восхваляющие эпосы о героизме батыров, исторические эпосы, лиро-эпические произведения и эпосы, воспевающие любовь и отвагу. Казахское сказительное искусство тесно переплетается с историей казахского народа, его культурой, языком, менталитетом и образом жизни. Неотъемлемой частью казахского народного сказительского искусства являются такие произведения о любви, как «Юсуф-Злиха», «Хусрау и Чирин», «Тысяча

и одна ночь», «Шахнама», написанные на арабско-персидском и чагатайском языках. Эти хиссы распространялись в устной форме и были переведены в письменную форму в разных периодах.

Ключевые слова: сказительское искусство, поэмы, хисса, эпос, исторические поэмы, сказания о любви.

Кіріспе

Ауызша дәстүр көшпелі мәдениетте аса маңызды орынға ие. Бұндай дәстүр қазақтың төл тарихы мен мәдениетіне ерекше ықпалын тигізген. Ауызша жырлау дәстүрінің дамуы қазақтың төгіліп, шешен сөйлеуге баулыды, 7,8 буынды жыр жолдарын қалыптастырды, заманнан заманға жалғасқан дастандар мен өлең-жырлар халықтың арман-тілегін бейнеледі, тіршіліктің барлық саласын жан-жақтылы суреттеп, рухани дүниесін қапсыз көрсетті.

Өткен заманда хан-сұлтан төрелер, үлем-баксылар, бай-бағылан, уәзір-сұрқылтайлар, жырау-абыздар ғана хат танып, оқу мүмкіндігі болды. Мәңгітас, қайыңтоз, киіз, тері сынды ескерткіштер, баблбал тастар мен бұйымдар бетіндегі жазуды оқи алды, жаза білді. Ал былайғы жұртта хат-сауатын ашатын мүмкіндік болмады. Сондықтан, көп жағдайда еске сақтау арқылы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін дәстүр қалыптасты. Әйгілі түрколог В.В. Радлов: «Қазақтар басқа түркі тілдес халықтарға қарағанда ән-жырға әуес, шешендік өнерлері де елден ерекше», десе, С.Е.Малов: «Қазақ тілі өзінің бейнелігі, суреттілігі жағынан басқа түркі тілдерінен әрдайым бөлектеңіз тұрады. Қазақ өзінің ауызекі көркем тілімен, айшықты әсем фольклорымен бұрын да, қазір де даңқы шығып жүрген халық», – деген сөздері ойымызды нықтай түседі.

Кей ғалымдар «ауызша жырлау дәстүрі дамыған ұлттар тілде сиқырлы күш бар деп есептеген әрі бұл көзқарас айырықша жалпылық сипатқа ие. Сондай-ақ бұл күллі ауызша жырлау дәстүрі қалыптасқан ұлттарға тән құбылыс» [1, 24], – деп есептейді. Қазақ халқы да тілде кие болады деп сенген. «Өнер алды қызыл тіл», «сөз – құдайдың бір аты» сынды халық мақалдары тілдің ерекше орнын білдіреді. Қазақ жақсы сөзге көңілі марқайған халық. «Жақсы сөз – жарым лепес» деп ақылман абыз қарттардан, ділмар шешендерден алғыс пен бата алуды мақсат еткен, мұрат тұтқан. «Жаман сөз ауыз садақасы», «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деп тілдің қасиетінен именген, кие тұтқан.

Эксперимент

Қазақ жыршылық өнері. Жыршылық – Еуразия құрлығының кіндік шегіне қоныстанған қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігімен етене байланысқан, қалыптасып дамыған ерекше өнер. Таңнан-таңға айтылатын батырлардың ерлігі сипатталған жырлар, тарихи тар кезеңдер мен өткен оқиғалар баяндалған дастандар, ғашықтық қисалар қазақ халқының аса бай мұраларының санатында. Ауызша жырлау дәстүрінің тарихы тым арыда жатыр. Ежелгі сақтар заманында шыққан «Алып Ер Тоңға» жыры бұның айқын мысалы. Жырдың бастапқы мәтіні толық сақталмағанмен, «Диуани лұғат ат-түрк» кітабында Сақ тайпаларының Ер Тоңғаны жоқтаған жыр жолдары кездеседі.

Қазақ халқында жыршылық өнері айқын өңірлік ерекшелікке ие. Қазақ даласының батыс өңірінде, әсіресе Еділ мен Жайық өзендері аңғарында батырлық дастандарды айтушылар біршама мол болған. Мысалы: «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр» т.б; Сыр бойы мен қазақ даласының оңтүстік өңіріндегі қазақтарда, батырлық, ғашықтық дастандардан сырт, ислам мәдениетінің әсерімен айтылатын діни қисалар да көптеп кездеседі. Мысалы: «Ескендір», «Мұхаммет Құнапия», «Ер қаһарман» сынды; орталық пен шығыс өңірлерде, Жетісу мен Ертіс алабында ғашықтық дастандар көптеп жырланады. Мысалы: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Сәлиқа-Сәмен» сияқты ғашықтық тақырыбындағы дастандармен қоса, таяу XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи оқиғалар баяндалған «Қабанбай батыр», «Бөгенбай батыр», «Ер Жәнібек» сынды тарихи жырлар көптеп кездеседі.

Осындай фольклорлық туындылар ауызша жырлау тәсілімен халық арасына кең таралған. Жыршылар үнемі ел кезіп, өз өнерлерін қазақ даласының түкпір-түкпіріне таратқан. Кең алқауға ие болып, сол жердегі жыршыларға әсер етіп, ол жаттап алып, дамытып, байытып жырлаған. Міне бұл, жазу-сызу жалпыласпаған дәуірдегі ауызша орындау мәдениетінің шырқау кезеңіндегі жыршылық өнері деуге болады.

«Ислам діні қазақ даласына таралғаннан кейін, медреселерде оқыған қазақ ақындары мен оқымыстылары бір жағынан ауыз әдебиеті мұралары болған қисса-дастандарды жинаса, енді бір жағынан араб-парсы тілдеріндегі әңгіме, дастандарды нәзіралық жолмен жаңғыртып жырлады немесе қазақ қисасы етіп өзгертіп жазды. Бұл адамдар араб-парсы және шағатай тілдеріне өте жетік болды. бұл тұстағы қазақ тілінде жырланған дастандар деп «Жүсіп-Зілика», «Хұсырау-Шырын», «Ләйлі-Мәжінүн» сияқтыларды атауға болады. Бұлар Орта Азия аумағына кеңінен таралған ғашықтық дастандар. Бұдан тыс, «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы», «Шаһнама», «Қырық уәзір» сынды араб-парсының әңгіме-аңыздары қазақ тілінде жыр формасында жырланып, хатқа түсті. Осы дастандардың ішінде исламдық бояуы қанықтары деп «Мағыраж», «Зарқұм», «Салсал», «Сейітбаттал қажы», «Ғали Арсыландарды» атауға болады. Бұлар ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында Қазан, Ташкент қалаларынан араб жазуы негізіндегі қазақ тілінде арт-артынан кітап болып басылып шықты [2].

Десе де, осы дәуірде халықтың жаппай бұл кітаптарға қолы жете бермеді, толық оқуға да мүмкіндігі болмады. «Шығыс әдебиеті» есімімен белгілі, кітап не қолжазба күйінде таралған қисса-дастандарды жаттап алып айтатын қиссашылар, дарынды ақындар, өнерпаздар айтуымен ел ішіне кеңінен таралып, күллі ел білетін туындыға айналды. Бұл дәстүр көшпелі халық арасында бағзыдан бері жалғасын тапқан тамаша дәстүр болатын. ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында баспа ісінің жандануы бұл үрдісті тіптен кемелдендіре түсті. Шығыс өңірге, әсіресе қытай қазақтарына аты белгілі Жүсіпбек Шайқысламұлы (1857-1937), Ақыт Үлімжіұлы (1867-1940) сынды хат-сауаты кемел ғұлама адамдар халық арасына таралған қисса-дастандарды жинау, реттеумен қоса, өздері де көптеген қисса-дастандарды шығарып, кітап етіп бастырып шығарды.

ХХ ғасырдың орталарынан кейінгі кітаби жырларды ауызша айту дәстүрінде, ақындар бір жағынан өзі мен шығармасын жұртқа таныстырса, енді бір жағынан халықты әдеби, мәдени, тарихи білімдермен тәрбиеледі. Аталмыш ақындар төл туындыларын (өлең-жыр, қисса-дастандар) өзінің сенімді серігіне, жыршы шәкіртіне беріп, ел ішіне таратып отырған. Жыршылар қашанда, қай заманда болмасын үлкен беделге, зор мәртебеге ие еді. Қытайдағы қазақтар арасынан, Алтай өңірінен шыққан

әйгілі қиссагерлер Бөки Жақашұлы, Көксеген Кәденұлы сияқтылар көбінде Ақыт, Арғынбек, Шәмел сынды адамдардың шығармасын жырлаған, өзге ақындарға еліктеп қыруар қисса-дастан шығарған.

Қазақтың жыр-дастандары. Оқиғалы өлеңдер қазақ қисса-дастандарында маңызды орын ұстайды. Ел ішінде таралған қисса-дастандардың саны мол, мазмұны алуан түрлі. «Әр түрлі дастандардың санын ғалымдар 300 ден көп деп мөлшерлейді. Ұлттық фольклордағы ең мол түрдің бірі [3]. «Қазірге дейін ғылыми айналымға түскен дастандар 250 ден асады. Бұның қомақты бөлігін діни тақырыптағы қисса-дастандар ұстайды» [4, 391]. «Қазақстан ғылым академиясы әдебиет зерттеу институтында 300 дей қисса-дастан сақталған» [5, 2]. Осындай мол мұраны жинақтау, баспадан шығару ісінде ерекше көзге көрінерлік еңбек ретінде, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама негізінде іске асырылған 100 томдық «Бабалар сөзін» атауға болады. Бұл томдықтарға қазақ қиссаларымен бірге, ертегі-аңыз, әпсана-миф, жұмбақ, мақал-мәтел және шежірелер енген.

Дастан – ұлттың тарихы, тілі, діни наным-сенімі, салт-дәстүрі шоғырлы бейнеленген ауыз әдебиетінің аса дамыған түрі. Қазақ дастандары тақырыптарына қарай батырлар жыры, ғашықтық жырлар, діни қисалар және тарихи жырлар деп бөлінеді. Бұлардың ішіндегі батырлық жырлар мен ғашықтық жырларда оқиға жиілігі күштірек болып, қазақ қиссаларының дәстүрлі формасы мен үлгісіне уәкілдік етеді. Діни қисаларда ислам дінінің құндылықтары, әдеп өлшемдері, дүниеге көзқарас сияқтылар көбірек дәріптеледі. Бұндай мазмұндар қазақ даласына салыстырмалы кешірек, ислам дінінің таралуына ілесе орныққан. Тарихи жырлардың басым көбі, Қазақ хандығы кезіндегі шын адам, шын оқиғаны негіз еткен ерлік жорықтарды немесе жеке-леген батырлардың батырлық іздерін негізге алған. ХVІІІ-ХІХ ғасырларда пайда болған тарихи жырларда бұл ерекшелік айқын көрінеді. Тарихи шыншылдығы күшті, әсіресе тарихи қисалардағы Жоңғар шапқыншыларына қарсы тұрған ерлік күрестер көбірек жырланады.

Қазақ фольклорының барлық үлгілерін дастаннан табуға болады. Әсіресе, батырлар жыры мен ғашықтық дастандар діни қисалар мен тарихи жырларға қарағанда қазақ халқының ұлттық болмысы, хас мәдениеті мен рухани бет-бейнесін барынша ашып көрсетеді. Себебі, тайпалық, рулық, ұлыстық дәуірден бері, шамандық, тәңірлік сенімдер, ұлттың өз ішінен тұрмыс-

салт тіршілігімен бірге біте қайнасқан күллі болымыс-пішімі батырлар жыры мен ғашықтық дастандарда айқын сезіледі. бұлар есте жоқ ескі заманның тірі куәгері.

Эпикалық жырларды орындайтын өнерпаздар. Қазақ дастандарының саны мол, түрі әр алуан. Халық арасында оны жатқа айтатын жыршылардың саны да мол. Ауыз әдебиетін тудырушылар халық емес, жекелеген тұлғалар. Алайда заманның ескіруімен ілесе олардың авторлары да ұмытылған.

Қазақ ауыз әдебиетінде қиссагерлер жырау, ақын және жыршы болып үшке бөлінеді. Бұдан сырт, өлеңші, термеші сынды өнерпаздар болған.

Оқиғалы өлеңдер қазақ ортасында «дастан», «қиса», «жыр» және «эпос» деген аттармен белгілі. Оны жаратушылар, таратушылар және орындаушылар «дастаншы», «қиссашы», «жыршы», «ақын», «жырау», «эпосшы» деп аталады. Бұлардың бәрі ауыз әдебиеті өнерін жасаушылар мен жалғастырушылар. Бұлардың шыққан тегіне қарасақ, қарапайым малшы, дән еккен ди-хан, қол бастаған батыр, сөз ұстаған шешен, тіпті хан қасындағы уәзір, ақылман кеңесші болуы да мүмкін. Олардағы ортақ ерекшелік керемет есте ұстау қабілеті бар жасампаз адамдар. Мысалы, Асан қайғы ойшыл, кемеңгер, ел қамын жеген ер, сондай-ақ Әз Жәнібек ханның атақты уәзірі болған тұлға. Ноғайлы заманында, одан кейінгі Қазақ хандығы дәуірінде өмір сүрген қарға бойлы Қазтуған, Шалкиіз, Ақтамберділер әйгілі жырау ғана емес, мың сан қол өңгеріп, қабырғадан қан кешкен бас батырлар. Бұл тізімді Абылай заманындағы Бұқармен, Кенесары ханның ерлігін жырлайтын Нысанбай жыраумен, кешегі Дулат Бабатай, Шортанбайлармен сабақтастыра баяндай беруге болады.

Қазақ ауыз әдебиеті өнерпаздарының ең үлкен артықшылығы – олардың көп өнерді бір басына топтап, әр өнерге шебер болғандығында. XVIII ғасырда өмір сүрген Бұқар жырауды айтсақ, ол суырылған шешен, ақылгөй дана әрі айтыстың да майталманы болды. Бұл өнерпаздар көшпелі ғұмыр салтындағы мәдениетпен үйлесім тапқан құбылыс еді. Жырау болсын, ақын болсын жанынан өлең-жыр тудырушылар һам жат алған қисса-дастандарды орындаушылар болып қалмай, көбінде асқақ әнші, дәулескер күйшілік қабілетке ие әмбебап тұлғалар.

Дәуірдің өзгеруіне ілесе, ел ішіндегі өнерпаздардың қоғамдық орны мен атқарар міндеті, ықпал бедеді де өзгеріске ұшырады. Қазақ хандығы кезіндегі жыраулардың орын-мәртебесі енді жерде өмір сүрмейтін болы. Ке-

ле-келе дәстүрлі мәдениетте эпос-дастандарды, өлең-жырларды өз биігіне, мәнеріне салып айтатын жыршыларда өз орынын жоғалтты. Тек ақындар, әнші, күйшілердің ықпалы сақталып қалды, маңыздылығы арта түсті.

Қазақ жыршыларының қалыптасуы және жалғастылығы. Қазақ жыршыларының қалыптасуы мен олардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғастылығы ұзақ та күрделі барыс. Кез-келген жеке тұлға жыршы бола алмайды. Адамның таланты мен тумысы бұл өнерді игеруде ерекше орынға ие. Жыршының бойында орындаушылық талант, айтқыштық қабілет болуы шарт. Дәстүрлі мәдениетке бай, тіл өнері дамыған, жыршылық ұрпақ сабақтастығы жалпыласқан өңірлерден халық өнерпаздары көптеп дүниеге келеді. Керісінше жағдайда, жыршылық өнері мүлдем ескерусіз қалуы, бір жола тоқырауы мүмкін. Жыршыларда көлемді эпостарды, ұзақ дастандарды айтуы үшін аса күшті есте ұстау қабілеті, айтқыштық пен сөз тапқыш шешендік қасиет қоса болу керек. Ақынның басты қасиеті табанда сөз таба, өлең құрай білуінде. Ақындар ішінде аз сандылары ғана жұрт мойындаған жырау деңгейіне көтеріледі. Жыраулықтың басты бейнесі таңдайынан бал тамған шешен, жыршы болумен қатар, өлеңдерінде философиялық ойдың тереңдігімен әйгіленеді. Жыршылықта ұзақ уақыттық айту машығы, ұшан теңіз ауыз әдебиеті үлгілерін жаттауға тура келеді. Бұл арадағы орындаушылық өнер атадан балаға берілуі, отбасылық дәстүр болуы да мүмкін немесе басқада өнерпаздардан алған өнеге, тәрбие негізінде қалыптасады. Жыршылыққа тәрбиелегенде, ел арасында көп тараған, бойға қонған қисса-дастандарды айтып баулудан бастап, оқиға желісіне қарай әуенді және емеурінді қалай құбылтуға төселеді. Бастапқыда қысқалау жырларды немесе қисаның бір эпизодын айтудан тәрбиелеген.

Ел арасында жыршылық өнердің қонуы көршілес Қырғыз, Моңғол, Тибет халықтарында кең таралған, жыршылық қасиеттің қалай қонатыны туралы ғажайып аңыз, сыйқырлы сыр, тілсім киеге байланысты әпсәналары жұлгелес келеді. Түсінде аян беру, ұзақ ауырғаннан кейін жырлап кету сынды аңызға бергісіз әңгімелер XX ғасырдың орталарына дейін, тіпті бүгінгі күндеде бірен саран әсері мен ықпалын солғындатпады. Алайда, еш қандай тілсім күштің көмегенсіз-ақ, бүкілдей жеке тұлғаның әуесі мен қызығуына сүйеніп жыршылық деңгейге көтерілгендер жетерлік. Мысалы, ҚХР, Алтай аймағындағы Қазмен Әлменұлын айтуға болады. Ол бүкілдей

өзінің елден ерек жаттау қуатының арқасында қиссагер болған адам. Қазақтың бұрындары өмір сүрген жыршы-жырауларында байыбына бара алмайтын тылсым қасиеттерге ие болғаны туралы аңыздар ел аузында көптеп кездеседі. Жамбыл, Кемпірбай сынды жыр алыптарының шабыт шақыратын, өнерлеріне жебеуші болатын киелері болғаны туралы айтылады. Жамбылдың өзіне ғана көрінетін қызыл жолбарысы, Кемпірбайдың шабытына қанат беретін көгала үйрегі болғаны, ән салғанда көгала үйрек қалықтап ұшып жүреді екен-міс. Кемпірбай салмақты науқасқа шалдығып, төсек тартып жатқанда әйгілі Әсет Найманбайұлы көңілін сұрай барады. Сонда Кемпірбай;

Әй, Әсет, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем ...
Кеудемнен көгала үйрек қош деп ұшты,
Ол шіркін кәрі жолдас өлең білем, –

деп араздасып айтқан өлеңі белгілі.

Қазақ халқы батаның қасиетіне айырықша сенеді, бата адамның жолын ашып, ырысқа бөлейді деп біледі. Аға буын ақын немесе жыраулардың батасын алған, ықыласына бөленген жыршыларды халықта қадір тұтып, өнеріне бас иген. Ал ел ішіндегі өнерпаздар алдыңғы буыннан, аузы дуалы ел ағарынан бата алуды өздеріне парыз санаған. Бата берген адамды өмір бойы ұстаз тұтып, сыйлап өткен. Жыр алыбы Жамбыл әйгілі Сүйінбайдан бата алған. Жамбыл 15 жасында алты алашқа аты жайылған Сүйінбай Аронұлын іздеп барады. Ол домбыраға қосып, өзінің шәкірт болғысы келетінін, бата сұрай келгенін жырға қосып жеткізеді. Сүйінбай жас таланттың өнеріне сүйініп батасын береді. Енді-енді өнер жолына түскен жыршы-қисагерлер тек бір адамнан бата алуды аз деп сезінген. Дүбірлі дода, салтанатты той-думанда өзінен өнері үстем, өнер өрнегі өзгеше хас таланттардың алдынан өтіп, бата алуды парыз ретінде қарады. Ақындық болсын, жыршы-қисагерлік болсын, көп жағдайда бұндай өнер текке, ата-бабадан, қандастық қатынас арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Сонан кейінгі орында өскен орта мен ұстаздың жөн сілтеп баулуы деп білген. Хәкім Абай мен Жамбылдың нағашы жұрты шегінен айтқыш, шешен, туған шешелері де сөзге ұста, тілге жүйрік болған. Сондықтанда, қазақ «жігіттің жақсысы – нағашыдан, киіз үйдің жақсысы – ағашынан» деген аталы сөз қалдырған.

Дәстүрлі көшпелі тұрмыс тіршілігі жыршылыққа шексіз база болды. Қазақтың жыршылық өнері үш түрлі формамен – туыс-қиыстық арқылы, кәсіби мұрагерлік жолмен және кітаби жолмен тарады. Алдыңғы екеуінің тарихы ұзақ, тамыры тереңде. Туыс-қиыстық жолмен таратушылар жалпы ата-әжесі, әке-шешесі немесе ру-ұлысы жағынан жасынан осы өнерді бойына сіңірген таратушылар есептелінеді. Жамбыл, Мұрын жыраулар осындай көшірмені басынан өткерген. Дастандарға мұрагерлік ету және оны тарату жолдарының ішіндегі ең жалпылық түс алғаны кәсіби мұрагерлік жолмен тарату. Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» аталған ұласпалы жырларды Алтын Орда дәуірінен ХХ ғасырдың орталарына дейін, арада он неше ұрпаққа жалғасқан жыршылар алты ғасыр бойы мұрагерлік жолмен жырлап бүгінгі күнге жеткізген. Шыңжаң өңірінен шыққан атақты қиссагер ақын Сұлтан Мәжитұлы жыршы-ақын Әріпжан Жанұзақұлының 13 жасынан бастап баулуында болған. Ол ұстазына ілесіп тұтас Тарбағатай аймағы мен басқада аймақ, аудандарды аралап өнер көрсетіп, жыр толғайтын болған [6].

Қазақ жыр-дастандарының кітаби жолмен таралуы ХІХ ғасырдан бастау алады. Қазақ даласына келген орыс зерттеушілері мен өзгеде ғалымдар халық арасында таралған фольклорлық әдеби жәдігерлерді жинап, реттеп, баспадан кітап етіп шығарды. Әсіресе, Қазан, Уфа, Ташкент қалаларында орналасқан баспалардан көптеген кітаптар басылып таралды. Ол кейде қолжазба ретінде қолдан қолға өтіп таралған. Ал, Шыңжаң өңіріндегі қазақтар арасындағы баспа ісі салыстырмалы түрде артта болды. Ол ХХ ғасырдың 40, 50 жылдардан басталды.

Нәтиже және талқы

Қазақ қисагерлерінің қазіргі хал-жағдайы (қытайдағы қазақтар қоныстанған өңірлердегі). Қытайдағы қазақ ауыз әдебиетін зерттейтін мамандар мен оқымыстылар жазба әдебиеттің теориясы мен тәсіліне негізделіп ауыз әдеби нұсқаларын зерттеп, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет арасындағы мәндік парыққа назар аудармай келді. ХХ ғасырдың 80 жылдарынан бастап Шыңжаңның барлық өңірлері бойынша ауыз әдебиеті нұсқалары «төрт топтама» етіліп жиналды, зерттелді. Аудан-аудан бойынша төрт кітап, кей аудандарда жеті кітап болып жарық көрді. Десе де, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинақтаудағы жүйесіздік, тәсіл мен әдістің

ғылыми болмауы көптеген кемшіліктерге әкеп соқтырды. Айтушылар мен жазып алушылар, жазып алған уақыты анық көрсетілмеді. Кей ауыз әдебиеті нұсқалары қалағанынша қысқартылды, бұрмаланды, өзгертілді.

Заманның жаңалануы, қоғамның дамуы Шыңжаңдағы қазақтардың тұрмыс тіршілігінде айтарлықтай өзгерістерді басынан кешірді. Көшпелі тіршіліктен отырықшылық өмірге ауысуы, табиғи жайылымдар мен экологиялық ортаны қорғау, көрінісі көркем өңірлердің саяхат ашу аумағына енуіне ілесіп дәстүрлі мал бағу формасының кеңестігі тарайды. Жұрттың мәдени өмірі мен көңіл ашу қимылдарының жаңалануы қазақ ауыз әдебиеті дәстүріне, әсіресе жыршылық дәстүрдің «жоғалу» үрдісі белең алды. Дегенмен, себептің үлкені – тарихи жырлар қалада жоғалады. Ей тұрақты қоныстанған өңір ортасының бұндай өнер көрсетуге үйлеспегендігінде емес, қайта сол араға мектептің ашылуында. Жазу қала тұрғындарының тұрмыс тәсіліне терең тамыр тартқандығында [7, 27].

Қытайда мемлекеттік «бейзаттық мәдени мұраларды қорғау ережесінің» қабылдануына ілесіп, бейзаттық мәдени мұраларды қорғау ба-рынша күшейтілді. Қазақ жыршылық дәстүрі мен жыршылар орасан қолдауға ие болды. Алдыңғы буын киссагерлерге мән беріліп, олар мемлекеттің қолдауына қол жеткізді.

Әр қандай ауыз әдебиеті туындыларын тудырудағы мақсат біреу ғана. Ол сол туындыда бейнеленген өмір шындығын түсіндіріп және қабылдатып, тарихтың тәжірибе-сабақтарын кейінгі буынға жеткізу. Сонымен бірге, адамгершілік, дәстүрлі наным-сенім мен адамдардың «оянуына» түрткі болу. «Өмір сүрудің шарттары мен қағидаларын өсер ұрпақ, келер зәуаратқа үйретіп, қашанда жақсы

мен жаман, ізгілік пен зұлымдық арасындағы мәндік парықты еске салып тұру фольклорлық туындылардың борышы саналады. Қорыта келгенде, ауыз әдебиеті адамдардың эстетикалық танымын тәрбиелеуде орны өгейсімес рөл ойнайды. Жоғарыдағы шарттарды орындай алған ауыз әдебиеті туындылары ғана заманнан заманға тарала береді» [8, 438].

Қорытынды

Қазақ даласы ежелден шығыс пен батыстың тоғысқан өңірі, жібек жолының басып өтетін маңызды өлкесі. Қазақтың жыршылық өнерімен осы ұлттың тарихы, мәдениеті, тілі, діні, тұрмыс-салты біте қайнасқан. Көшпелі өмір салты ауыз әдебиеті жанырларының көп түрлі болуына, мазмұнның мейілінше бай болуына оң әсерін тигізді. Қисса-дастандарда батырлардың туған мекенін, өскен елін ерлікпен қорғаған іс іздері және күнәсіз ғашықтардың адал махаббат жолында жанын құрбан қылатын асқақ рухтары бейнеленген. Ислам дінімен бірге келген «шығыс әдебиетінің» қазақ ауыз әдебиетіне жасаған ықпалы төтенше зор болды. Соның әсерінде қазақ ауыз әдебиеті бағына жарапазан, бата, қиса сынды діни түсі қою жанрлар келіп қосылды. XIX ғасырдың соңында қазақтың дәстүрлі қисса-дастандарында үлкен өзгеріс болды. Ауыз әдебиеті нұсқалары, жазба ақындардың классикалық шығармалары қолжазба түрінде де, баспадан шыққан кітап күйінде де ел ішінде кеңінен таралды. Жазу халық ортасына кеңнен таралмаған кезде, халық өнерпаздары бұл шығармаларды жырлай жүріп ауыздан-ауызға жатқа таратпағанда, әсіресе киссагерлер осынша мол қазынаны алтын кеуделеріне сақтап жеткізбегенде, фольклорлық шығармалардың тағдыры қалай болатыны белгісіз еді.

Әдебиеттер

- 1 Walter. Ong. Ауызша және жазбаша мәдениеттегі сөздердің техникаласуы / Қытай тіліне Хы Даукуан аударған. – Бейжиң: Бейжиң университеті, 2008.
- 2 Нығымет Мыңжан. Ислам дінінің қазақтар арасына таралуы және ықпалы // Шыңжаң қоғамдық ғылымдар журналы. – Үрімжі: 2007, №4.
- 3 Мүтәліп. Халық арасындағы Қиса-дастандардың таралуы туралы зерттеу // Ұлттық әдебиет туралы зерттеулер. – 1987, №3.
- 4 Би Шүн. Қазақ ауыз әдебиеті туралы кіріспе. – Бейжиң: Орталық Ұлттар университеті, 2006.
- 5 Хуаң Жұңшиаң. Қазақтың батырлық жырлары және сахара мәдениеті. – Бейжиң: Орталық аударма, 2007.
- 6 Хуаң Жұңшиаң. Қазақтың ауызша әдебиетінің таралу формасы // Орталық Ұлттар университеті ғылыми журналы. – 2007, №1.
- 7 Albert Batters Lord. Өңгімен айтушы / Қытай тіліне аударған Ин Хубин. – Бейжиң: Жұңхуа кітап мекемесі баспасы, 2004.
- 8 Рахманқұл Бердібай. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005.

References

- 1 Walter. Ong. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word / Chinese translated by He Daokuan. Beijing: Beijing University Press, 2008.
- 2 Nyghmet Myngzhan. The Propagation and Influence of Islam in Kazakhs. Social science in Xinjiang, 2007. №4.
- 3 Mutalip. Folk Long Poems spread of the survey. Studies of ethnic literature, 1987. №3.
- 4 Bi Xun. Introduction to Kazakh Folk Literature. Beijing: Minzu University of china press, 2006.
- 5 Huang Zhongxiang. Kazakh heroic epic and grassland culture. Beijing: Zhongyangbianyi press, 2007.
- 6 Huang Zhongxiang. The Way of Inheritance of Kazakh Oral Literature. Journal of Minzu University of china (Social Science Edition), 2007. №1.
- 7 Albert Baters Lord. The singer of tales. Chinese translated by Yin Hubin. Beijing: China publishing house, 2004.
- 8 Rahmankul Berdybai. Five-volume collection of works. Almaty: Kazygurt publishing house, 2005.